

ДОСВІД СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Анотація. У статті наведено огляд досвіду стратегічного планування національного розвитку на довго- та середньострокову перспективу за роки незалежності України. Також надається аналіз підходів до визначення стратегічних пріоритетів економічного і соціального розвитку України у документах державного стратегічного планування.

Ключові слова: стратегічне планування, програмування економічного розвитку.

Вступ. Питання обґрунтування вибору шляхів суспільного розвитку України є надзвичайно актуальними. Для забезпечення стійких темпів економічного зростання та започаткування змін у його якості необхідним є запровадження сучасних інструментів стратегічного планування. Для підвищення ефективності стратегічного планування необхідним є дослідження вітчизняного досвіду розроблення та реалізації документів стратегічного планування, здійснення аналізу результатів впровадження програм, успіхів і невдач на шляху розв'язання проблем розвитку, зіставлення визначених у стратегіях і програмах критеріїв з реальними досягненнями.

Постановка задачі. Під час формування незалежної держави, зміни політичної та економічної моделі розвитку України та переходу від централізованої системи управління до ринкових трансформацій стратегічне планування сприймалося як рудимент радянського соціалістичного господарювання, що призвело до втрат у системі державного управління (мається на увазі стихійність і безсистемність процесу прийняття рішень). Відсутність комплексної системи планування необхідних реформ і програм їх покрокової реалізації, механізмів оцінки їх наслідків для суспільства та здійснення моніторингу з боку громадськості — все це призвело до парадоксальної ситуації: за умови критичного ставлення до планів розвитку господарства за роки незалежності з'явилась величезна кількість стратегій і програм розвитку, які в основному мали декларативний і популістський характер. Метою дослідження є висвітлення досвіду вітчизняного стратегічного планування та аналіз цілей і пріоритетів, встановлених у основних документах довго- та середньострокового сегменту стратегічного планування національного розвитку.

Концептуальні питання стратегічного управління та планування суспільного розвитку досліджені у працях І. Ансоффа, Д. Белла, П. Кругмана, М. Портера, Дж. Стігліца, Й. Шумпетера. Вітчизняні вчені В. Бесєдін, А. Гальчинський, В. Гець, Н. Горшкова, Я. Жаліло, І. Крючкова, І. Манцуров, Л. Мусіна, П. Онищенко, Б. Панасюк, С. Чистов зробили вагомий внесок у теоретичні засади оновлення системи стратегічного планування економічного та соціального розвитку.

Результати. Державне стратегічне планування національного розвитку визначає цілі та пріоритети економічного та соціального розвитку України. Вперше в Україні довгострокові стратегічні пріоритети розвитку запропоновано у 1998 році Програмою «Україна — 2010».

У 2004 році розроблено довгострокову Стратегію економічного і соціального розвитку України на 2004—2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції», якою було визначено наступні стратегічні цілі і пріоритети розвитку: 1) створення передумов для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі (ЄС); 2) забезпечення сталого економічного зростання та прискореного подолання на цій основі розриву в обсягах ВВП на одну особу між Україною та державами-членами ЄС; 3) утвердження інноваційної моделі розвитку та утвердження України як конкурентоспроможної високотехнологічної держави; 4) соціальна переорієнтація економічної політики [1]. Стратегію було офіційно затверджено Указом Президента України від 28.04.2004 р. № 493.

У 2006 році Урядом розроблено «Довгострокову стратегію розвитку України та пріоритети діяльності Кабінету Міністрів на 2006—2007 роки». Основною метою стратегії визначено «перетворення України на європейську державу, що, у свою чергу, вимагало підвищення рівня добробуту її громадян». Стратегією виокремлено п'ять основних векторів розвитку країни: 1) зростання економіки — агресивне зростання ВВП при контрольованій інфляції; 2) підвищення ролі України у світі та інтеграція країни у співтовариство розвинутих країн; 3) розвиток та використання інтелектуального потенціалу нації, відкритість до прийняття кращої світової практики у нових технологіях, бізнесі, державному управлінні тощо; 4) підвищення якості життя населення; 5) єднання країни.

Визначальним стратегічним документом довгострокового горизонту став проєкт «Україна—2020. Стратегія національної модернізації», який розроблено у 2010 році на виконання доручення Кабінету міністрів України Міністерством економіки України за участю центральних органів виконавчої влади та Державної установи «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України». Стратегічною метою національної модернізації визначено «вихід країни на траєкторію стійкого розвитку з зростанням добробуту та якості життя для усіх верств населення». У документі зазначено, що підґрунтям виконання поставленої мети має бути: 1) досягнення макроекономічної стабільності та сприятливих рамок умов для підприємництва; 2) зняття інфраструктурних обмежень; 3) кардинальна модернізація економіки та зменшення розриву в конкурентоспроможності підприємств з основними промисловими конкурентами; 4) зменшення розриву між попитом і пропозицією трудових ресурсів і підвищення якості трудового потенціалу; 5) посилення інноваційної складової розвитку та зменшення розриву між рівнем фінансування науково-дослідної сфери та технологічним рівнем реального сектору економіки тощо [2]. На жаль, унаслідок низки об'єктивних причин державні довгострокові стратегії розвитку не було реалізовано і, в основному, вони виступали в якості орієнтирів для інших програмних документів, залишаючись додатковим аналітичним матеріалом. На державному рівні стратегії національного розвитку більше не розроблялись.

Протягом років незалежності Послання Президента України до Верховної Ради України також виконували роль орієнтирів для встановлення середньострокових пріоритетів соціально-економічного розвитку країни у Програмах діяльності Кабінету Міністрів України. Відповідно до Конституції України до 2006 року Верховна Рада України мала повноваження розглядати і приймати рішення щодо

схвалення Програм діяльності Кабінету міністрів України [3]. Крім того, було заборонено розгляд питання про відповідальність Кабінету міністрів України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми. Саме ці чинники стали ключовими у піднесенні запиту на Програму, яка розроблялась кожним новим урядом. По суті схвалення Програми Верховною Радою України було запорукою діяльності Кабінету міністрів України протягом одного календарного року. За період з 2000 року розроблено сім Програм діяльності Кабінету міністрів України і одну антикризову Програму діяльності КМУ «Подолання впливу світової фінансово-економічної кризи та поступальний розвиток».

Першою за хронологією у цьому періоді стала розроблена у 2000 році Програма діяльності Кабінету міністрів України «Реформи заради добробуту», у якій метою визначено «утвердження принципів соціальної захищеності, закладення основ для економічного зростання і піднесення добробуту громадян України до європейського рівня, забезпечення безпеки держави». Зважаючи на це, стратегічними цілями урядової політики визначено: 1) розвиток людського потенціалу; 2) зниження рівня бідності та примноження багатства нації; 3) підвищення конкурентоспроможності національної економіки; 4) забезпечення захисту прав та свобод людини і громадянина, безпеки особи, суспільства, держави; 5) інтеграція України до ЄС [4].

У 2001 році розроблено Концепцію Програми діяльності Кабінету міністрів України, у якій стратегічними цілями проголошено: 1) подолання бідності та підвищення якості життя громадян України; 2) всебічний і гармонійний розвиток людини; 3) захист прав і свобод громадян, забезпечення верховенства права, зміцнення законності та правопорядку; 4) забезпечення стійкого економічного зростання, створення конкурентоспроможної ринкової економіки; 5) поліпшення структури національної економіки на основі інноваційної моделі розвитку, істотне зниження енергоємності валового внутрішнього продукту; 6) інформатизація суспільства; 7) інтеграція в європейські структури та світову економічну систему; 8) забезпечення суспільної підтримки урядової політики [5].

Програмою діяльності Кабінету міністрів України 2002 року пріоритетним завданням визначено досягнення Україною європейського рівня економічного і соціального розвитку та демократії шляхом проведення реформ та організації продуктивної праці. Програмою задекларовано основні пріоритети діяльності уряду на 2002 рік та на 2003—2004 роки, які полягали у підвищенні ефективності державного управління, а також ефективній реалізації внутрішньої політики та зовнішньоекономічної політики.

У 2003 році Урядом розроблено Програму діяльності Кабінету міністрів України «Відкритість, дієвість, результативність», у якій головна мета сформульована як підвищення якості життя населення, забезпечення прав і свобод громадян, створення можливостей для вільного розвитку особистості на основі сталого економічного зростання [6].

У березні 2004 року на розвиток попередньої програми розроблено Програму діяльності Кабінету міністрів України «Послідовність. Ефективність. Відповідальність», у якій Уряд підтверджував послідовність своїх кроків і конкретизував головні цілі та завдання щодо формування соціально ефективної, політично відповідальної влади та інститутів громадянського суспільства; залучення інноваційно-інвестиційних інструментів оновлення виробничого потенціалу та на цій основі інтенсифікації інтеграційних процесів у світовий простір як країни з конку-

рентоспроможною економікою; посилення соціальної спрямованості результатів економічного зростання; пріоритетного розвитку культурно-духовної сфери. Головною ціллю урядової політики в Програмі визначено значне підвищення рівня державних соціальних стандартів і зниження рівня бідності, для чого передбачалось забезпечити: високі темпи економічного зростання на основі його інноваційно-інвестиційної складової; доступ до результатів економічного зростання; справедливую оплату праці та повноцінне відновлення робочої сили; стимулювання до збільшення індивідуальних доходів громадян шляхом підвищення продуктивності праці [7]. Основні пріоритети діяльності уряду не змінились, а урядова політика мала здійснюватись за п'ятьма основними напрямками, визначеними попередньою Програмою. Більшість з цільових орієнтирів, визначених в обох зазначених Програмах, було досягнуто.

У 2005 році суспільству представлено Програму діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям», стратегічна мета якої — досягнення нової якості життя громадян, запровадження соціальних, економічних і демократичних європейських стандартів життєдіяльності людини, суспільства та держави. Для досягнення поставлених завдань основними пріоритетними напрямками визначено: 1) подолання бідності; 2) створення безпечних і комфортних умов для життя громадян; 3) боротьба із злочинністю та корупцією; 4) підтримка молодих, соціально незахищених і багатодітних сімей; 5) поступове забезпечення соціальним житлом тих, хто цього потребує; 6) створення нових робочих місць і можливостей для реалізації своїх здібностей кожною людиною; 7) реалізація європейського вибору. Пріоритети формування і реалізації урядової політики в Програмі були згруповані у шість основних розділів: 1) Віра, 2) Справедливість, 3) Гармонія, 4) Життя, 5) Безпека, 6) Світ [8]. Особливістю даної програми є відхід від традиційної структури документу і представлення основних пріоритетів у філософському розумінні стратегічної мети діяльності уряду. Пріоритети і завдання, визначені у Програмі, мали значний рівень деталізації, однак кількісних критеріїв їх досягнення, необхідних для формування та реалізації державної соціально-економічної політики, в документі не було встановлено.

Політична криза та інші соціально-економічні і політичні процеси обумовили відсутність у 2006 році затвердженої Верховною Радою України Програми діяльності Кабінету Міністрів України, на основі якої мала формуватись і реалізовуватись державна політика. У тому році урядом розроблено «Довгострокову стратегію розвитку України та пріоритети діяльності Кабінету Міністрів на 2006—2007 роки», яку не було затверджено.

У 2007 році було розроблено Програму діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не для політиків», що містила чотири основні розділи («Людина та її розвиток», «Сучасна європейська держава», «Конкурентоспроможна національна економіка», «Україна і світ»), за якими було деталізовано пріоритети, завдання та заходи [9]. Програмою також визначалися окремі показники і параметри, що кількісно характеризували окремі завдання і зобов'язання, які мав виконувати Уряд у процесі реалізації соціально-економічної політики. Зіставлення цільових показників з фактичними даними свідчить, що програмні завдання не було виконано. Внаслідок низки причин, у тому числі впливу економічної кризи, з другої половини 2008 року відбулись процеси різкого згортання виробництва. Також цим урядом у 2008 році було розроблено Програму діяльності Кабінету Міністрів України «Подолання впливу світової фінансово-економічної кризи та поступальний розвиток». Проте падіння ВВП у 2009 році склало майже

15 %, що було одним із найнижчих значень на шкалі європейських міжкраїнових порівнянь.

Отже, протягом 1998—2008 рр. стратегічні цілі та пріоритети, визначені у документах стратегічного планування, практично не зазнавали змін і трансформувалися із програми в програму. Загальною рисою майже всіх зазначених стратегічних документів є велика кількість цілей і завдань у всіх напрямках, значна кількість пріоритетів і завдань розвитку.

Таблиця 1

**СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ, ВИЗНАЧЕНІ У ДОКУМЕНТАХ
ДЕРЖАВНОГО СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ (1998—2008 рр.)**

Стратегічний пріоритет	Документ стратегічного планування		
	Послання Президента України, рік	Довгострокові стратегії, рік	Програми діяльності КМУ, рік
Стале економічне зростання	2000, 2002, 2008	1998, 2004, 2006	2000, 2001, 2002
Створення нових робочих місць	2006, 2008		2005, 2008
Розвиток ринку праці, соціального захисту та забезпечення його адресності, проведення пенсійної реформи			2000, 2002, 2008
Захист прав власності та розвиток підприємництва	2008		2000, 2002, 2008
Промисловий розвиток	2000	1998, 2004	2003, 2004, 2008
Агропромисловий розвиток	2000, 2006	1998, 2004	2000, 2005, 2008
Розвиток внутрішнього ринку	2002	2004	2000, 2002
Інвестиційна та структурно-інноваційна політика	2000, 2002	2004	2000, 2005, 2008
Утвердження інноваційної моделі розвитку	2000, 2002, 2006, 2008	1998, 2004	2001, 2002, 2003, 2004, 2008
Підвищення конкурентоспроможності	2000, 2002	2004	2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2008
Розв'язання проблем структурної та технологічної відсталості, впровадження високих технологій	2000, 2002, 2006, 2008	2004	2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2008
Утвердження економіки «знань»	2006, 2008	2004	
Інформатизація суспільства		2004	2001, 2002, 2003, 2004, 2008
Розвиток інтелектуального потенціалу	2006	2006	2008
Підвищення якості життя населення	2006, 2008	2004, 2006	2000, 2002, 2003, 2004, 2005, 2008
Подолання бідності	2008		2000, 2001, 2002, 2005
Становлення середнього класу	2008		2002, 2008
Людський розвиток			2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2008
Підтримка молодих, соціально незахищених і багатодітних сімей			2005, 2008

Закінчення табл. 1

Стратегічний пріоритет	Документ стратегічного планування		
	Послання Президента України, рік	Довгострокові стратегії, рік	Програми діяльності КМУ, рік
Поступове забезпечення соціальним житлом тих, хто цього потребує			2005, 2008
Безпечна життєдіяльність населення			2000, 2001, 2003, 2004, 2008
Екологічна політика	2000, 2002	1998, 2004	2000, 2008
Охорона довкілля			2008
Активна державна регіональна політика	2000, 2002	2004	2000, 2001, 2002, 2008
Активізація зовнішньоекономічної діяльності	2000, 2002, 2008	1998, 2004	2002, 2008
Вступ до СОТ		2004	2002
Розвиток експорту			2000, 2002, 2008
Інтеграція в ЄС	2002, 2008	2004	2000, 2001, 2005, 2008
Інтеграція у світову економіку	2008	1998, 2006	2001, 2008
Реформування правової системи, зміцнення законності та правопорядку	2006, 2008		2000, 2008
Боротьба із злочинністю та корупцією	2000, 2006, 2008		2000, 2005, 2008
Формування громадянського суспільства	2006, 2008		2008
Захист прав і свобод людини і громадянина			2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2008
Політична стабільність і посилення дієздатності уряду	2000, 2006	2004	2000, 2008
Сучасна система державного управління	2006, 2008		2001, 2002, 2003, 2004, 2008
Зміцнення обороноздатності держави			2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2008

Джерело: складено автором на основі [1—2, 4—9].

Серед 36-ти наведених пріоритетних завдань цілком виконано лише одне — Україна приєдналась до СОТ у 2008 році. Частково уряди виконували стратегічні завдання щодо забезпечення економічне зростання, частково було виконано зобов'язання щодо розвитку соціальної сфери та подолання бідності. Значною мірою це було обумовлено передвиборчими обіцянками учасників виборчого процесу відповідно до складних політичних ситуацій, які спостерігались в Україні у зазначений період. Також можна стверджувати, що частково було виконано ті завдання, які було викладено описово та узагальнено (наприклад, «активізація зовнішньоекономічної діяльності», «активна державна регіональна політика» тощо).

Опосередкованим свідченням успішності (або неуспішності) виконання завдань, встановлених програмними документами, є динаміка об'єктивних макроекономічних показників. Слід зазначити, що каталізаторами економічного зростання (починаючи з 2000 року) були, в основному, зовнішні чинники, зокрема, істотне зниження вартості гривні після фінансової кризи 1998 року і підвищення цін на основні товари українського експорту на світових ринках. Для об'єктивної оцінки стану реалізації програм діяльності уряду також слід враховувати часовий лаг. Реалізація заходів програми може впливати на економічні тенденції не одразу, а поступово, тобто ефект від вжитих заходів, як правило, отримується через певний період часу.

Маємо підкреслити, що в аналізованих документах відсутній єдиний понятійний апарат стратегічного планування, тому «цілі», «напрями», «пріоритети», «завдання», «проблеми» тощо як категорії не мають єдиного загальноприйнятого визначення та розуміння. Кожний розробник стратегічного документу вкладав своє розуміння у ці категорії, своє розуміння різниці між ціллю та завданням, між напрямом і пріоритетом, між проблемою та її причиною тощо. Внаслідок невизначеності сенсу цих понять порушувались логічні зв'язки, підпорядкованість та узгодженість між ними. Одні і ті самі цілі та пріоритети мігрували із року в рік (та із документа в документ) з тією різницею, що в різних документах вони посідали різні ієрархічні позиції в переліку пріоритетів або завдань і відрізнялись за редакційним викладенням (тобто встановлена у стратегії або програмі ціль могла виступати як пріоритет, напрям чи завдання у наступних документах). Так, наприклад, Конституцією України (ст. 3) визначено, що «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [3]. Це положення трактувалось як основний пріоритет (перший у переліку пріоритетів — «захист прав і свобод людей») у Програмі «Назустріч людям» (2005 рік). У Програмі «Реформи заради добробуту (2000 рік) «забезпечення захисту прав і свобод людини» визначено як стратегічну ціль урядової політики (четверта в переліку цілей). У Програмі діяльності КМУ (2002 рік) «захист прав і свобод людини» займає сьоме місце в ієрархії пріоритетів внутрішньої політики держави у 2002—2004 роках. Деякі декларативні гасла в різних програмах (залежно від структури та стилістики) виступали в ролі або цілі, або завдання, або пріоритету, або напрямку, або очікуваного результату. У деяких стратегічних документах присутні риси, характерні для документів «радянської» системи планування: декларативність, наукоподібність, неструктурованість, значний обсяг, відсутність можливості для подальшого контролю. Щодо фінансового/ресурсного забезпечення програмних документів, то слід зазначити, що виконання заходів/завдань не узгоджувалось з наявністю відповідних ресурсів. Відсутність (або недостатня кількість) встановлених у програмі конкретних критеріїв унеможливлювала подальші процеси звітування уряду щодо виконання стратегічних завдань. Також характерною рисою стратегічного планування досліджуваного періоду є відсутність механізмів моніторингу виконання програм. Це призводило до безвідповідальності уряду з одного боку, а з іншого — давало підстави до необґрунтованих популістських звинувачень політичних опонентів і громадськості. Оцінка дій уряду громадськістю у більшості європейських країн надається шляхом голосування на виборах за ту чи іншу партію (або коаліцію), що є показником ставлення до державної політики, яка проводилась попереднім урядом.

У 2010 році на виконання поставленого Президентом України завдання з відновлення економічного зростання й модернізації економіки країни Комітетом з

економічних реформ, до складу якого увійшли представники держапарату, регіональної влади, бізнесу, українського й міжнародного експертного співтовариства, розроблено Програму економічних реформ на 2010—2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [10]. Розробниками програми задекларовано, що реформи будуть спрямовані на побудову сучасної, стійкої, відкритої й конкурентоспроможної у світовому масштабі економіки, формування професійної й ефективної системи державного управління, і зрештою — на підвищення добробуту українських громадян. Програма охоплює широкий набір стратегічних перетворень за п'ятьма напрямками: 1) створення базових передумов економічного росту через утримання низького рівня інфляції, стабілізації державних фінансів і створення стійкої фінансової системи; 2) формування режиму максимального сприяння бізнесу шляхом зменшення втручання держави в економіку, зниження адміністративних бар'єрів для його розвитку, модернізації податкової системи й поглиблення міжнародної економічної інтеграції України; 3) модернізація інфраструктури й базових секторів шляхом усунення усталених структурних проблем в енергетичній, вугільній, нафтогазовій галузях і ЖКГ, а також розвитку транспортної інфраструктури й ринку землі; перехід від дотацій до самоокупності виробництва й соціальних послуг; 4) збереження й розвиток людського й соціального капіталу шляхом підвищення ефективності й стабільності соціального захисту, поліпшення якості й доступності освіти й медичного обслуговування; 5) підвищення ефективності державного управління шляхом реформування державної служби й виконавчої влади.

Відмітною характеристикою цього документу є чітке фіксування причин та необхідних заходів щодо подолання проблем, часових обмежень у здійсненні реформ з розбиттям на окремі етапи, а також встановлення індикаторів успіху, що дозволяє констатувати відповідність поставлених у Програмі цілей так званим SMART-характеристикам¹ і робити припущення про прагматичність підходу розробників щодо реалізації задекларованих пріоритетів діяльності.

Висновки. Незважаючи на різні політичні погляди та різне бачення перспективи економічного і соціального розвитку країни розробниками стратегічних і програмних документів, наступні головні спільні стратегічні цілі простежуються в усіх розглянутих вище стратегічних документах: курс на європейську інтеграцію, забезпечення економічного зростання, підвищення якості життя людей, подолання бідності, підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Це свідчить про те, що саме ці цілі є об'єднуючими і на їх досягнення мають бути спрямовані злагоджені зусилля трьох складових суспільства — влади, ділових кіл і громадськості. Для удосконалення вітчизняного стратегічного планування на макrorівні необхідним є: 1) переосмислення ролі процесів цілепокладання та управління змінами в умовах ринкової економіки та несталих демократичних традицій; 2) розроблення послідовної та чіткої нормативно-правової регламентації стратегічного планування (що вже відстежується у Програмі економічних реформ на 2010—2014 роки); 3) впровадження сучасних процедур і технологій планування та прогнозування, які застосовуються у провідних розвинених країнах. Удосконалена система стратегічного планування дозволить визначити оптимальну модель використання обмежених ресурсів для отримання найвищого ефекту та запропо-

¹ SMART (акронім, переклад з англ. — «розумний, розум») — це стандарт постановки цілей і завдань, який враховує п'ять найважливіших характеристик цілей: конкретність (Specific), вимірність (Measurable), досяжність (Achievable), релевантність (Relevant), час (Time bound)

нувати орієнтири, за якими влада та громадяни матимуть змогу вимірювати ефективність виконавської діяльності.

Для забезпечення макроекономічної стабільності та інклюзивного економічного зростання необхідно реформувати систему стратегічного планування в напрямі органічного поєднання стратегії, прогнозу, програм соціально-економічного розвитку та державного бюджету, цілей і ресурсів. Успішне впровадження реформ в Україні певною мірою залежить від вдосконалення системи державного управління та забезпечення стійкого зв'язку між програмами, програмними заходами, бюджетом і виконавською дисципліною.

Література

1. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004—2015 рр.) «Шляхом Європейської інтеграції» / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін.; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во екон. та з питань європ. інтегр. України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 416 с.
2. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку та торгівлі України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>
3. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. Станом на 1 жовтня 2011 р. — Х. : Фактор, 2011. — 128 с.
4. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу : <http://zakon1.rada.gov.ua/>
5. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України / Постанова Кабінету Міністрів України від 5 червня 2002 р. № 779.
6. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України / Постанова Верховної Ради України від 17 квітня 2003 р. № 729-IV.
7. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України / Постанова Верховної Ради України від 16 березня 2004 р. № 1602-IV.
8. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України / Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 2005 р. № 2426-IV.
9. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України / Постанова Кабінету Міністрів України від 16 січня 2008 р. № 14.
10. Програма економічних реформ на 2010—2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf

Стаття надійшла до редакції 28.09.2012 р.